

Фінальний епізод (війни, що триває 400 років)

Широка війна, наче гігантська анаконда, наближається повільно й безшумно. Пастор-євангеліст, військовий капелан і багатодітний батько Григорій Мотуз як ніхто гостро відчуває її нудотний подих. Мало хто вірить, що Росія наважиться напасти. Проте їхні ілюзії розлітаються тієї ж миті, коли перші російські снаряди і міни вбивають перших людей і за лічені дні місто Марії перетворюється на цвинтар.

Російські війська оточують Маріуполь, тож пастор евакуює родину, родини прихожан і військових, дитячий притулок. Його волонтерський капеланський батальйон працює в «сірих» зонах по всій лінії фронту, а сини воюють і рятують людей пліч-о-пліч із батьком.

В одній із експедицій Григорій, осліплений вибухом, потрапляє в полон. Прикутий до підлоги у «столипінському» вагоні, він пригадує власне життя: дитинство, службу в радянській армії, боротьбу з наркомафією за безпритульних підлітків, пошук свого коріння і правди у мареві російської пропаганди...

Насправді ця війна - між Світлом і Темрявою, між цивілізацією життя і цивілізацією смерті - триває значно довше, ніж 400 років. І настав час для фінального епізоду.

Чому варто прочитати?

- «Українські музи не мовчать, коли говорять гармати», а досвід проживання війни вже активно осмислюється митцями у літературній формі - дана книжка ще один чудовий доказ цьому. У ній автор на основі переживань та досвідів її учасників і свідків конструює певні універсальні для всіх нас образи й висловлює спільні думки. У підсумку читачі отримують глибокий багатоплановий текст, який ніби говорить до них різними голосами, але хоче сказати головне: «Війна - жах, але ми всі вийдемо з неї новими людьми».

ЄВГЕН
ПОЛОЖІЙ

ФІНАЛЬНИЙ ЕПІЗОД

ВІЙНИ, ЩО ТРИВАЄ 400 РОКІВ

ЄВГЕН
ПОЛОЖІЙ

ФІНАЛЬНИЙ ЕПІЗОД

ВІЙНИ, ЩО ТРИВАЄ 400 РОКІВ

Роман

ПРОЛОГ

Перша ракета завжди прилітає вночі.

Перша ракета, хай би куди влучила — електростанцію, військовий об'єкт, аеродром, школу, багатоповерхівку чи засніжене поле — завжди влучає в саме серце. Пробиває наскрізь і пришпилює до підлоги. Потім прилетять інші, не менш смертоносні. Сотні, тисячі ракет. Але та клята перша ракета стирчатиме в серці завжди, завдаючи нестерпного болю. І не існує ліків, які б могли той біль зцілити або вгамувати. Бо до першої ракети ми всі — беззахисні мирні люди, які не знали війни.

Пастор прокинувся рано.

Слухаючи тишу за вікном, знайшов під подушкою смартфон і заглянув у стрічку новин. Швидко прогорнув кілька нічних повідомлень в електронній пошті — нічого суттєвого, можна відповісти пізніше. На вайбер уже надійшло з десяток привітань, і він коротко «дякнув» у відповідь. Обережно, щоб не розбудити дружину, встав із ліжка, вдягнувся, намацав ногами капці й прослизнув, наскільки міг, безшумно новою ламінованою підлогою повз дитячі спальні до ванної кімнати; намагаючись не дзенькнути склянками в кухонній шафі, проковтнув щоранкову пігулку від тиску; у коридорі ввімкнув світло — дитяче взуття стояло рівненько, і пастор, усміхнувшись думці про свою одвічну й зазвичай малорезультативну боротьбу з дітьми за порядок у домі, вийшов на подвір'я.

Тихо.

Трохи постояв на ганку, насолоджуючись темним вологим повітрям. Останніми роками він полюбив зиму. Узимку дихалося значно вільготніше, ніж улітку, коли південне спекотне сонце спричиняє задишку й активне потовиділення на його великому й ще доволі міцному тілі. «Тату, ти куди?» — у вхідних дверях, босий, у трохи завеликій піжамі, стояв, зіщулившись від холоду, Сергійко. Тривожний і zarazом дуже турботливий хлопчисько зі світлим, майже золотим

кучерявим волоссям. Напередодні Сергійко цілий вечір ходив слідом за пастором, пантрував волошковими очима за кожним рухом: як пастор наливає чай, як п'є, говорить телефоном, терпляче чекав під дверима ванної кімнати. Сьогодні Сергійко і його менша на рік сестра Марійка ночували в їхній великій родині вперше. «Синку, йди лягай, — м'яко відповів пастор. — Ще дуже рано». «З днем народженням, татусю!» — Сергійко швидко причинив за собою двері. «Авжеж, — подумав пастор. — Авжеж!»

Треба поквапитись.

Пастор волів встигнути зустріти світанок на Краю. Так він називав це місце: окремих край, кавалок сухої землі над морем, порослий травою, площею в кілька квадратних метрів із найдорожчим, найріднішим краєвидом, і водночас, якщо зробити неправильний крок уперед, до урвища, — край, кінець, прірва, звідки немає вороття. Колись малого Гриця привів сюди батько. Підлітком бігав на Край із друзями. Коли подорослішав, усамітнювався біля урвища, щоби подумати про сенс буття. Молодим чоловіком привів майбутню дружину, щоб продемонструвати красу краєвиду й освідчитися. Приїздив зі старшою донькою, потім зі старшою та молодшою, згодом — уп'ятьох: він, дружина, дві доньки й син. Зрештою всі їхні численні біологічні та небіологічні діти багато разів побували тут. Окрім хіба що тих двох малих — Сергійка й Марійки, яких вони офіційно ще не взяли під опіку.

На Краю усвідомлюєш, наскільки прекрасний світ.

Звідси, з урвища, що круто спадає вниз, у світлу пору море і небо в незбагненній далечині створювали на обрії з води, повітря та чогось третього, чудесного і невідомого, божественну сферу.

Напроти, на суходолі, вдень і вночі жило і шуміло місто. Два промислові серця Маріуполя — велетенські металургійні заводи, що димлять у небо довгими трубами — «Азовсталь» та імені Ілліча; порт-годувальник із вишикуваними вздовж причалів кранами; доки, пірси; саме місто, що, наче велике гніздо, розкинулося багатоповерхівками й приватним сектором по обидва боки річки Кальміус, розлогі сади та парки, що сяють вечірніми вогнями; місто Марії, над мрійливою

головою якого влітку пече нещадне сонце, нависає небо з химерними хмаринками, а його потріскані від важкої праці долоні облизує вологим солоним язиком, наче своє улюблене дитя, Азов. Суховантажники й баржі вдалечині чекають на рейді, ковзають по хвилях човники рибалок у пошуках бичків та креветок, ближче до берега ходять вітрильники, гоцають водні мотоцикли та інші дрібні посудини, а пляжем совгаються, наче голі мурахи, люди.

Пастор став на краю кручі. Напевне, сьогодні вдень варто очікувати похмурої, звичної для кінця календарної зими на Приазов'ї погоди — лише інколи визирне з-за хмар непевне сонце, налите свинцем небо нахилиться до води, наче хоче випити море до дна, а те й не заперечуватиме й гнатиме хвилі білими гребінцями до берега. Узимку пляж безлюдний, а в морі курсують лише робочі судна, зате повітря чисте, прозоре, небесне. І обрій, обрій. Нескінченний і незбагнений, як людське життя. Бо начебто ж знаєш досконало і про небо, і про землю, і про оптику, а однак таємниця залишається. Так і з людиною, з її душею, помислами й особливо вчинками. Не розбереш інколи, чого прагне, навіщо те робить, хоча, здавалося б, давно — від самого Різдва Христового — усе напрочуд зрозуміло. Сьогодні пастор просив у Господа докладно й ревно, як і всі останні поспіль тижні, миру для своєї країни, свого міста й своєї родини. Молив про розсудливість та любов, хоч і розумів, що просить про неможливе. Бо знав напевно, що вже розкрутилося коліщатко історії та стало на невблаганний маршрут таким робом, що розвернути його може лише війна. Однак молився під поривами прохолодного східного вітру.

Коли пастор повернувся додому, дружина й старші діти вже прокинулись. І поки знімав верхній одяг і мив руки, ті розбудили менших, щоб разом привітати батька з днем народження. Після гучних викриків і міцних обіймів, як і зазвичай щоранку, разом зробили зарядку, а хто захотів — пірнув у холодну воду невеличкого дитячого басейну, що стояв на подвір'ї. О восьмій пастора почали активно вітати телефоном колеги, друзі, парафіяни, військові, чиновники — люди, з якими його пов'язували доля та професійна діяльність. І так цілий день із невеликими перервами на поточні справи й до самого

вечора він ходив кімнатами й сидів у кріслі з телефоном у руці, аж поки вся велика родина не зібралася за столом і не заспівала «Многая літа». Пастор одним повільним довгим видихом загасив на торті свічку, що горіла на восковій цифрі «54», після чого торт миттєво знищила дівтора, а Сергійко й Марійка навіть облизали картонну коробку. Їх ніхто не зупиняв, і ніхто з них не сміявся. Тут зібралися люди, які мали важке дитинство, і те, що вони зараз живі й відносно здорові, а не померли від голоду, алкоголю, наркотиків або знущань рідних батьків, було справжнім дивом, збігом сприятливих обставин і наявністю поруч небайдужих людей. Сукупно пастор називав це волею Божою. Напевне, так воно й було.

Сам пастор торта не їв. Насолоджувався дитячими radoщами, а відтак із тихим задоволенням під нетерпляче сопіння дитлахів розгорнув подарунок — нові шахи. Велика шахівниця, майстерно вирізьблені дерев'яні фігури в українському бароковому стилі: пішаки — піші козаки, тури — сторожові вежі, коні — звісно, кіннота, слони — козацька старшина (чи то обозні, чи то писарі, чи то полкові судді або полковники), король — гетьман, і, звісно ж, ферзь, королева, найсильніша фігура гри й життя, — жінка, яка гордовито схрестила руки на грудях. Гарні шахи, давно такі хотів, приглядався до них у крамниці. Очевидно, хтось зі старших дітей підгледів — і от, тримай, батьку, сюрприз. Приємно. Треба на вихідних організувати турнір із фінальним матчем на новій шахівниці.

Увечері, коли дівтора вляглася спати, пастор із дружиною планували посидіти за чаєм — обговорити завтрашній день, але Світлана почувалася зле, тож невдовзі пішла до ліжка. Точніше, до розкладного дивана, який вони нарешті вчора придбали, привезли й поставили у спальні, у якій тільки позавчора завершили ремонт. Перша за багато-багато років їхня окрема кімната. Вони давно мріяли про свій затишний куточок, і от мрія здійснилася. «Тепер можна обійматися і цілуватися!» — пожартувала дружина. Хоча чому пожартувала? Коли довгі роки з вами на обмеженій кількості квадратних метрів мешкають багато дітей, ви мусите контролювати спочатку кожен свій крок, а вже

потім — кожен дитячий. Пастор хотів помити посуд, але хтось зі старших уже встиг прибрати на кухні, тому одразу пішов у спальню.

Дружина лежала, відвернувшись до стіни, і тихо постогнувала. Останнім часом її здоров'я погіршилося. Учора навіть довелося викликати швидку, але від госпіталізації Світлана категорично відмовилася. Сказала: не на часі, потерпите. Вона належала до того, відомого в Україні, типу жінок, які не перестануть сумлінно виконувати свій родинний обов'язок доти, доки не зможуть уже піднятися з ліжка через хворобу або старість. Пастор відчував глибоку провину за змарноване здоров'я дружини. Узявши під опіку стількох дітей, вони відмовили собі не лише в комфорті чи звичайних життєвих радощах, а й у часі на власне здоров'я. І домашніх, побутових щоденних навантажень на дружину випадало в рази більше. Хоча, звісно, вона ніколи не скаржилася і мовчала, аж поки хвороба вже зовсім почала брати гору.

У спальні-кабінеті ще трохи пахло фарбою. Колір стін пасторові подобався — такий світлий, небесний, легкий. Він сів за стіл у крісло й роззирнувся. Книжкові полиці, багато книг, хоча насправді зараз йому вистачило б самого Євангелія. З іншого боку, якби не існувало інших книг, можливо, Євангеліє він ніколи б і не прочитав. Бо гарні книжки розповідають цікаві історії і ставлять багато питань, але тільки Євангеліє дає відповіді. Як усі дороги вели колись до Риму, так і всі книжки рано чи пізно приводять людину до Євангелія, вважав пастор. Він підійшов до вікна й прислухався — здалося, десь удалечині гупнула артилерія. Там, за лінією зіткнення, усього за кілька кілометрів, уже майже рік проводить навчання численна ворожа армія. Армія, що в будь-який момент готова знищити його родину, вбити тисячі людей, зруйнувати місто, захопити країну. Ворожа армія чекає лише наказу. Насправді дивно складається життя. Сьогодні — 23 лютого, його день народження. Коли він був маленьким хлопчиком, а потім підлітком і молодим чоловіком — і жив у Радянському Союзі, — щороку в цей день його вітали не тільки з днем народження, а й і з Днем Радянської армії і Військово-морського флоту. І батько щороку, якщо, звісно, не забував про його день народження, казав: мовляв,

якщо син народився 23 лютого, на таке велике свято для чоловіків в СРСР, то, значить, доля стати сину військовим. Можливо, саме тому військовим Григорій і не став. Хоча, звісно, нема чого приховувати, випадковий збіг дат лестив чоловічому самолюбству й він радо приймав на свій день народження привітання і з радянським армійським святом.

Але війна змінила геть усе.

Пастор поміряв тиск. Трохи зависокий, але терпимо. Він не мав сумнівів, що протягом тижня, тобто не пізніше кінця лютого, Росія розпочне Широку війну. Війну «вузьку», як він її називав, «непомітну війну», обмежену Кримом та Донбасом, Росія вела з 2014 року. І от тепер пастор день у день чекав наступної фази — коли Росія вторгнеться до України трьохсоттисячною армією по всій довжині кордону. Розглядаючи корінці улюблених і колись улюблених книжок, уже не вперше уявляв, про що думатимуть загарбники, які вломляться до їхнього будинку. Можливо, у такий спосіб він хотів бодай трохи олюднити ворога, зробити не таким страшним, яким той проявив себе за вісім років протистояння. Пастор давно не мав жодних ілюзій щодо людяності противників. Але от чомусь уявляв, що ті зможуть оцінити бібліотеку. «О, — скажуть російські солдати й офіцери, — подивіться, та тут “Брати Карамазови”. Федора Михайловича Достоевського! Хіба ж вони нацисти, ці українці, якщо читають Достоевського в оригіналі, російською мовою?!» Або взяти з полицки оцю книжку кишенькового формату із затертою картонною обкладинкою, видрукувану на сірому папері — «Колимські оповідання». Такі тексти не вивчають нині в російській школі. Візьмуть до рук, почнуть читати — і залякнуть, не зможуть рушити далі ані кроку, аж доки не дочитають до останньої крапки пронизливу низку коротких оповідань про жахи сталінських таборів. А потім підуть штурмувати не Маріуполь, а Москву.

Пастор розумів наївність подібних сподівань. Якщо книжки їм і знадобляться, то хіба розвести вогонь у каміні. А що скажуть росіяни, коли побачать оцей потертий католицький хрестик із надточеними напилком ногами Христа на розп'ятті? «О, подивіться: власник мешкання хотів зробити з католицького розп'яття православне! Як ми

можемо воювати з такими відданими нашій вірі людьми й кидати на їхні голови бомби?!» Але, найімовірніше, хтось із солдатів хіба спробує хрестик на зуб, аби перевірити, чи не з коштовного металу, після чого кине напровсяк у кишеню.

Або от, наприклад, стара вицвіла світлина з обірваним і трохи обпаленим нижнім лівим кутиком, що стоїть у рамці на столі. Фотокамера зафіксувала зрілого чоловіка, на вигляд років сорока з густими вусами й твердим поглядом, хоча насправді прадідові Петру на світлині не більше тридцяти трьох. Саме в такому віці прадід помер від малярії в радянському концтаборі. Ця світлина, що колись висіла в хаті прабабці Марії високо над обіднім столом, потрапила до Григорія не одразу. Він вважав, що ікони, світлини й церковні книжки з хати прабабці безповоротно втрачені. Але світлина прадіда за багато років після того, як Марія померла, а хату продали, знайшла його. І прадід Петро, сам того не відаючи, своїм обпаленим часом портретом запустив правнука в неймовірно цікаву подорож місцинами й часами, якими той ніколи раніше не ходив. Минуле пастор завжди залишав минулому й тримався думки, що майбутнє важить значно більше за події, що вже відбулись. І немає різниці, хто твої пращури — князі чи кріпаки, араби чи китайці, росіяни чи українці. Значно важливіше, ким ти є зараз, якою є твоя сутність і, відповідно, що стане з твоєю душею після фізичної смерті. Проте світлина прадіда відкрила Григорію в минулому дещо інше й значно більше, ніж сухі цифри та факти.

З роками історія родини пастора непомітно — ланка за ланкою — сплелася спочатку в короткий ланцюг, потім накреслила себе розгалуженою таблицею, зрештою розрослася до справжнього генеалогічного дерева. І в кожній гілці, у кожній галузці та листочку пастор бачив біль, піт і кров, що всотувало коріння із соками землі, якою живилося. На стовбурі — вирізані ножом і посічені шаблями слова проклять і кохання, вирубані сокирою числа закатованих і вбитих, частину стовбура пошкоджено гарматним ядром, не злічити слідів від куль та кайданів; навколо стовбура від коріння до верховини виляса залізнична колія, а одна з гілок виконувала роль шибениці — на ній досі теліпався зашморг, а на сусідній — висіли дитячі чоботи.

Інколи родинні пошуки заносили пастора до неочікуваних місць і стикали з несподіваними людьми. Наприклад, учора він говорив по телефону з дружиною свого троюрідного діда Володимира, який, як з'ясувалося, помер у листопаді минулого року. Ці родичі жили в Єкатеринбурзі Російської Федерації і мали з пастором за паспортом одне прізвище — Мотуз. Розпитуючи людей і досліджуючи архіви, пастор дізнався, як заможні слобожанські селяни Мотузи в тридцятих роках ХХ століття волею радянської влади потрапили за Урал на поселення на лісозаготівлі. Типова історія: колективізація, експропріація майна й збіжжя, висилка до Сибіру, табір або поселення, важка праця, смерть. Сотні тисяч депортованих родин. Серед них — Мотуз Дем'ян Осипович, Мотуз Уляна Іванівна та їхній син Борис. Старший із трьох синів Мотузів — Петро — прадід Гриця, був розкуркулений і засуджений трохи пізніше. Середній син — Василь — воював проти радянської влади в загонах слобожанських селян, подальша доля невідома; а цей, наймолодший, — Борис — мобілізований із поселення у Свердловській області в червні 1941 року до Червоної армії, за три місяці зник безвісти на фронті. Тобто чесно воював за СРСР, що відібрав у його родини дім, худобу, майно, вирвав із корінням із рідної землі й кинув помирати до Сибіру.

Пастор не міг зрозуміти, як Борис, який провів сім своїх підліткових років на поселенні, бачив там смерть батька, пережив іще один судовий вирок нескореній матері, міг це пробачити радянській владі, більшовикам, росіянам? Хоча в ті часи з дітьми куркулів та інших засуджених «ворогів народу» відбувалися і значно гірші речі. Під впливом комуністичної пропаганди й страхом смерті діти масово відмовлялися від батьків — «ворогів народу». Батьків розстрілювали або саджали до концтаборів, а дітей відправляли до сиротинців, де давали нові прізвища й виховували з них яничарів радянської влади. Напевно, син засуджених і висланих українських селян не мав іншого вибору, ніж іти на війну й там загинути. Щоб зберегти своєму синові прізвище й перезапустити оригінальну родинну історію, адаптовану до ідеологічних засад СРСР. Син Бориса — покійний дід Володя — виріс уже цілком радянською людиною, осяяний ореолом подвигу батька,

який віддав життя в боротьбі з нацизмом. І от тепер його внук — Кирило Мотуз — служить чи то в російській армії, чи то у Федеральній службі безпеки — прямо дружина діда, звісно, нічого не повідомила, лише обережно натякнула. І вже, можливо, завтра Кирило приїде вбивати в Україну своїх родичів, яких, без сумніву, вважає осатанілими нацистами. Пастор хотів довідатися про місце, де поховані прапрадід і прапрабабуся, чи зберегли родичі їхні світлини, намагався розбудити спогади про квітучу Україну-Слобожанщину, де багато років тому пані кілька разів радо гостювала із чоловіком і дітьми. Однак розмова не склалася. Далека родичка з далекого Єкатеринбурга кілька разів перепитала, чому він дзвонить саме тепер і навіщо йому треба знати, де могили людей, яких він ніколи не бачив. А коли згадали про сучасну війну, дружній тон старенької (їй уже, напевно, глибоко за вісімдесят) і зовсім змінився і вона сухо попрощалася.

Ні, портрета прадіда — Петра Мотуза, найстаршого із синів Уляни й Дем'яна, — загарбники не отримають. Треба не забути вийняти світлину з рамки, щоб займала менше місця у валізі.

Пастор приліг на ліжко. «Завтра потрібно викроїти час і конче записати все, що зміг віднайти про родинні зв'язки. Намалювати нарешті, поки не почалася війна, родинне дерево», — подумав крізь імлу напівсну й стулив очі. Кінцівки кілька разів рефлекторно смикнулись, і він, на мить розбурхавшись, із широкими від жаху очима подумки заблагав: «Прошу, тільки не сьогодні!» А тоді заснув так міцно, як не спав від самого Різдва, відколи йому чи не щонаочі снився страшний сон — він не встигає евакуювати дітей. Дорогу перекривають російські танки, родину виводять з автобусів, його й дружину розстрілюють, а дітей відправляють у дитячий будинок у Сибіру. Пастор прокидався, нажаханий і спітнілий, ішов у ванну й підставляв голову під холодну воду.

Але цієї ночі пастор спав міцно. Розбудив хіба дзвінок на мобільний. О, ці привітання. Хтось дуже запізнився. Цікаво, котра година? Крізь сон узяв слухавку, подивився на екран — дзвонила дочка Галина, 4:31 ранку.

— Що сталося?! — прошепотів, прикриваючи слухавку рукою.

— Тату! Почалося! — прокричала Галина.

Серце миттєво закрижаніло й обірвалося.

І тут нарешті пастор почув не тишу. Ракета, очевидно, упала неподалік, і будинок здригнувся та навіть, здається, трохи підскочив.

— Кохана, — прошепотів пастор, ніжно доторкнувшись до дружини, — прокидайся, будь ласка. Мусимо їхати.

— Куди? Навіщо? — сонно відповіла жінка.

— Війна!

Дружина пильно подивилася на чоловіка — вигляд мала кепський — і запитала:

— Як думаєш, ми маємо годинку?

— Думаю, так.

— Тоді скажи дітям, нехай візьмуть термоси із чаєм, бутерброди й спускаються в підвал. І щоб усі почистили зуби. А ти подзвони, будь ласка, у швидку. Як думаєш, лікарі ще зможуть приїхати?

ГОРІЛИЦЬ

«Гриць — лежить горілиць».

Пелехи темряви, з маріанського провалля якої чути рівномірне, майже синхронне колективне дихання.

Вдих-видих. Х-р-р-р. Х-р-р-р-р. Вдих-видих.

Моторозна мелодія.

Тіло лежить цілком горизонтально — не поворухнутись. Буцімто прибите цвяхами чи міцно приторочене до підлоги скотчем; ноги й руки затиснуті; спину пече, наче підсмажують на пательні, тільки голова тремтить на занімілій шиї і може помалу мислити. Темрява всеохопна, як до Великого вибуху або після останньої ракетної атаки, хіба інколи перед очима миготить гойдливий заґратований прямокутник. Проте його брудно-помаранчеве світло, здається, робить темряву ще темнішою. Часом, очевидно, світло використовують, щоб помножити темряву. Цікаво, чи є така теорія, що описує, у який спосіб джерело світла помножує темряву? Треба в когось запитати, можливо, тут є фізики, священники або пропагандисти. А потім встати й піти. Треба поспішати, бо на нього чекають діти. На нього чекають люди похилого віку, жінки — їх потрібно вивезти з міста. Інакше вони загинуть. Якщо не від бомб, то від голоду. На нього чекають солдати, врешті-решт. Там, у підвалі. Троє поранених морських піхотинців. Його товариші-капелани, як змогли, надали їм першу медичну допомогу, дали цивільний одяг, води й наказали чекати. А самі побігли шукати документи біля будинків загиблих. Загиблих містян пастор пам'ятав багато — серед руїн, на тротуарах, біля під'їздів, в автівках — скрізь, де людей діставали осколки, уламки, хвилі вибухів, кулі, дим і вогонь. Інколи Григорію здавалося, що він впізнає обличчя, але так трапилося лише кілька разів, та й то не мав упевненості, що не помиляється. Точніше, усім серцем жадав помилитися, але серце

відповідало, що насправді немає різниці, у знайоме чи незнайоме мертве обличчя він наразі вдивляється.

Неподалік від дому пастор наткнувся на жінку років шістдесяти, яка на дитячому майданчику біля розбомбленої багатоповерхівки прилаштувала до саморобного дерев'яного хреста з тонких патичків табличку з датами народження і смерті, прізвищем та ініціалами свого чоловіка. Смерть позначено сьогоднішнім числом, літери й цифри написані рівно, акуратно, важко повірити, що писала людина, яка кілька годин тому вижила під обстрілом. Пастор із дозволу прочитав над могилою молитву. Речей із собою жінка — пастор забув її ім'я — не мала, сказала, що нічого не потребує. Та й не було куди повертатися: вогонь досі виїдав руїни її багатоповерхівки зсередини. Поцілувала табличку на могилці, ледь доторкнулася пальцями до хреста, прощаючись із чоловіком, і мовчки пішла за пастором. Уже потім, в автобусі, коли рушили, рвалася назад, до дому, якого вже не існувало, і кричала: «Ви не розумієте! Я недостатньо глибоко його закопала! Я мушу повернутися! Я не хочу, щоб мого чоловіка з'їли собаки!»

Пастор розумів, що насправді жінка прагне повернення не лише заради перепоховання чоловіка — вона хоче залишитись і розділити з містом його долю. Більшість із мешканців ніколи не від'їжджали від своєї домівки далі, ніж на сто кілометрів. Вона й такі, як вона, містяни народилися тут, жили тут, училися в школах, закохувалися, одружувалися, народжували дітей, виховували онуків, ховали батьків. Мешканці вважали своє квітуче місто частиною та продовженням своєї сутності й сприймали навіть вимушену війною втечу як вигнання, як зраду, бо вони, як колись мешканці давньогрецьких полісів, не уявляли життя поза міською межею. Це видавалося їм навіть гіршим за смерть. Будинки, магазини, школи, дитячі садочки, заводи, церкви, лавочки, дерева, море, продавчині, вчителі, виховательки, металурги й сталевари, водії комунального транспорту, поліцейські, сусіди, моряки, всі інші та все інше навколо складали їхнє уявлення про буття, охоплювали думки та мрії. Містяни відчайдушно трималися за знайомий із дитинства світ. Вони казали, кричали, шепотіли: «Наше

місто! Наш дім, наша школа, наша лавка! Ми нікуди не поїдемо! Ми охоронятимемо наше майно й наші спогади!» Але тепер місто гинуло. І багато мешканців підсвідомо приймали рішення якщо не загинути разом із ним, то спробувати врятуватися всередині нього, сподіваючись, що місто стінами та підвалами захистить, вбереже, огорне, не дасть згинути, не усвідомлюючи, що нічого й нікого з того, що жило й дихало, немає і ніколи вже не буде. Ні вчителів, ні сусідів, ні шкіл, ні «Азовсталі», нічого. Принаймні такими, якими мешканці їх пам'ятають. А місце спогадів у серцях займуть руїни, вогонь, метал та спрага.

Нагорі матюкнулись. Пастор підняв голову — хотів розгледіти, хто там. Важко. Голова, шия й ще пальці на руках. Боляче. Він спробував підняти руки — роздивитися, що з пальцями, чому вони не розгинаються. Але руки не слухалися, заплуталися в темряві — і він опустив їх без сил.

Тхнуло шкарпетками, потом і несвіжою їжею. «Напевне, так тхне неволя», — подумав пастор. І згадав чоботаря.

Чоботар працював на розі біля церкви в невеличкій зеленій будці, і пастор часто заносив туди на ремонт дитяче взуття. Чоловік однокласниці — з волохатою головою, великим носом, уважними сірими очима під суворими сивими бровами, здається, на кілька років старший, завжди чисто виголений. Чоботар зазвичай робив пасторові знижку, взуття ремонтував ретельно, детально розповідав і показував, де приклеїв, де підрізав, де підточив. І щоразу неодмінно цікавився: «Як ваші справи, пасторе? Попри все — добре, правда ж? Що сьогодні підремонтуємо?» — наче жартуючи й одночасно на щось натякаючи. Інколи навіть пригощав малечу цукерками. Кілька днів тому пастор заніс у ремонт ліву сандалю Степанчика: відірвалася застібка; заплатив, здається, п'ятдесят гривень за терміновий ремонт, але забрати не встиг. Тепер, напевне, уже й не забере. Шкода, гарні сандалі, ортопедичні, син носив їх у дитячому садочку як змінне взуття. Скільки часу пастор знав чоботаря? Двадцять років. Двадцять п'ять? Дуже приємний, приятний чолов'яга. Незграбна зелена металева чоботарська будка давно стала одним із символів їхнього

мікрорайону, псевдоархітектурною реплікою часів СРСР. Єдине, що муляло Григорію — репродукція багатолюдної картини розміром із розгорнуту газету, що висіла в чоботаря за спиною. Картина не подобалася, але що то за картина, що конкретно зображено й чому саме не подобалася, згадати не міг. Геть не міг. Хіба здивування, що першим на допиті його вдарив чоботар.

Спочатку пастор подумав, що бідолаху схопили разом з ним, але той зі зрозумілих причин не подає вигляду, що вони знайомі. Де це відбувалося? Якийсь підвал, облаштований під камеру для катування. Чоботар ударив кулаком у живіт — біль і здивування перехопили пасторові подих і тримають, здається, досі. «Ну, як ваші справи, пасторе? — приязно запитав чоботар, із посмішкою поглядаючи на свій кулак. Він був одягнений так само акуратно, як зазвичай, і так само чисто поголений, хіба на новій російській військовій козацькій формі, що відмінно сиділа на чоботареві, Григорій побачив кілька засохлих крапельок крові. — Попри все — добре, правда ж?!» — і вдарив чоботом в обличчя. Поки інші кати, вдягнуті, як і чоботар, у російську козацьку форму, завзято били кийками, а він катався по підлозі зі зв'язаними скотчем руками й ногами, здивування і гіркота поразки не відпускали пастора. Як могло статися, що людина, яку він уважав доброю і милосердною, виявилася злою та безпощадною?! Як він міг знову так сильно помилитись у людині? Чоботар уважно й з посмішкою спостерігав за стражданнями пастора, а коли того перестали бити, нахилився і почав емоційно говорити — щось доводити, можливо, про політику, можливо, про релігію, напевне, те, чого не міг або не хотів сказати у віконце чоботарської будки двадцять років. Утім, про що говорив чоботар, Григорій уже не чув — у вухах гуло, наче над головою летів винищувач. Зате міг добре розгледіти і козацьку форму, і георгіївську стрічку на ній, і поголене вольове підборіддя, і засохлі крапельки крові на формі (ні, він таки не помилився), і золотий натільний православний хрестик, що звисав на товстому шнурку з міцної, жилистої шиї чоботаря і метлявся перед очима, і розп'ятого Христа на хрестику. На зворотному боці хрестика

— чоботар нахилився так низько — пастор зміг прочитати напис старослов'янським шрифтом: «Спаси и сохрани».

Григорій з усіх сил намагався сфокусувати погляд на обличчі чоботаря. Він тримався залишками свідомості за знайомі риси обличчя, що вряди-годи поєднували з реальністю, з минулим життям, життям як таким. За великий ніс, кошлаті брови, за погляд, що свердлив ненавистю, губи, що рухалися і видавали незнайомі досі звуки. Тримався, як тримається за мотузку альпініст, який зірвався в провалля: за дрібні виступи на скелях, за хиткі камінці, байдуже, за що, головне — знайоме раніше, щоб не зісковзнути, наче з льодовика, у запаморочливе небуття назавжди. Думки пірнали в давно забуті містичні ущелини дитячих страхів; селеві потоки, що брудом і піском хрустіли в мозку, змивали з ненадійних схилів мерехтливі спогади; вихоплювали, вигризали, наче снігові барси, з плоттю і кров'ю шматки жахливих емоцій смертоносні лавини — але й тим самим відвертали увагу, відправляли в підсвідомі мандри й стищували наявний фізичний біль. Хрестик чоботаря, що обіцяв урятувати і вберегти, нагадав Григорію давню історію його першого походу до церкви, і тоді він із полегшенням заплющив очі, відпустив мотузку й полетів у провалля, залишаючи на периферії почуттів біль від ударів. Гриць тоді повернувся з армії і у відчаї, зовсім зневірившись у сенсі життя, провів ніч над могилою найкращого друга, а потім пішов на базар і купив натільний хрестик. Звичайний, як він думав, хрестик із дешевого срібла в нерозбірливого в релігійних символах торговця різним крамом, напевне, доставленим на маріупольський базар традиційним шляхом для буйних і бідних 90-х років минулого століття — з Польщі. Затиснувши хрестика в руці, йшов, сповнений сподівань, до церкви — і серце радісно калатало: можливо, нарешті віднайде свій шлях? У прохолоді храму на диво (диво!) одразу зустрів священника — міцної статури чоловіка з довгою бородою, світлим обличчям і лагідним поглядом, у довгій красивій рясі, що приємно пахла ладаном, — і схвильовано виклав свої думки, а наприкінці попросив охрестити, тобто прийняти в лоно святої православної церкви. І подав хрестик. «Де ти його купив?» — несподівано сердито запитав священник. «На

базарі». «На базарі?! А ти знаєш, що ти купив Антихриста?! — раптом закричав священник. Його обличчя збуряковіло, спотворилося гнівом, а борода затрусилась. — Це диявольський хрестик! Бачиш: у Христа ноги на ньому прибиті одним цвяхом, а потрібно, щоб кожна нога була прибита окремо!»

Григорій усміхнувся від цієї згадки, від тієї нісенітниці, хоча тоді мало не заплакав. Здавалося, що земля розверзається під ногами прямо там, у церкві, і що не священник, не церква, а сам Усесвіт відмовляє йому. Він щиро не розумів: яка різниця, скільки цвяхів забили в ноги Христу, до чого тут узагалі цвяхи? Він-то думав: його пригорнуть і промовлять слова втіхи, підтримають у намірах і допоможуть віднайти спасіння, бо насправді не так багато людей наважуються в радянські часи зайти до церкви, не говорячи про відкрито висловлене бажання охреститися. За такий учинок могли суворо покарати: Комуністична партія СРСР не терпіла конкурентів. Але крізь відчай роздивляючись ноги Христа, прибиті до хреста одним цвяхом, він, людина тоді не воцерковлена, жахнувся безглуздості слів священника. Христос, зображений на золотому хресту чоботаря, був розіп'ятий по православному канонічно — в обидві ноги окремо, не те що той, католицький Христос. «Чому ти радієш, пасторе?! — Це запитання чоботаря Григорій раптом почув чітко, наче з вух на мить витягли заглушки. — Тебе завтра розстріляють!» Чоботар випрямився, і Христос разом із хрестиком та крапельками крові віддалились і зникли.

«Дайте йому води!» — наказав чоботар, і пасторові на обличчя хлюпнули води.

«Я житиму аж до самого завтра», — радів Григорій, намагаючись вхопити язиком дещицю живлющої рідини із солоних від поту й крові губ. Тепер-от потрібно з'ясувати, чи обіцяне чоботарем останнє «завтра» настало. Або щось сталося — наприклад, диво — і його доля перемінилася. Якщо так, то місце, де він зараз лежить, прип'ятий до підлоги, — в'язниця. Бо куди ж іще дівати таких нікудишніх пасторів, які не можуть відрізнити добро від зла? Бо де ж йому ще лежати після того, як він провалявся кілька діб у холодному підвалі поміж

пораненими, але ще живими, і пораненими, які вже померли, українськими солдатами й цивільними? Після того, як його допитував чоботар і пообіцяв на завтра розстріл?

«Розточи Йому ноги!» — вимогливо вигукнув священник. Розточити ноги? Тільки вдома, коли уважно розглядав куплений на базарі католицький хрестик із неправославно розіп'ятим Христом, Гриць зрозумів, що мав на увазі бородатий чоловік із церкви.

«Гриць — лежить горілиць».

Їхній дім стояв на східному краю Маріуполя. Від околиці до лінії фронту та укріплень, де з 2014-го тримали оборону українські військові — хіба кілька кілометрів. Інколи бахкало так сильно й близько, що скло дрижало у вікнах, а вибухова хвиля мало не виривала кімнатних дверей із завіс. Спочатку дружина боялася і просила переїхати, але потім і Світлана, і дівтора звикли міцно зачиняти двері й перестали звертати увагу на майже щоденну канонаду, наче то не смертельні снаряди, а звичайний грім, гроза, що раз за разом обходить їхню багатолюдну оселю стороною.

Фізично фронт на Донбасі не рухався з 2015 року. Не збільшувалася критично кількість обстрілів, ніхто не наступав, ніхто не відступав, інколи навіть розмінювали невеликі ділянки на лінії зіткнення, і політики в Парижі чи Берліні складали обнадійливі заяви про майбутній мир. Але загальна напруга не спадала, і запеклі локальні бої щодня забирали життя солдатів. Тут, біля Широкиного, також гинули українські військові, а російські «гради» й «урагани» час від часу, наче натякаючи на щось більше, прилітали то в приміське селище Сартана, то в житлові квартали Маріуполя. Проте така війна вже давно нікого не лякала.

Напевно, люди вважали, що так триватиме вічно.

Але Широка війна наближалась.

Пастор фізично відчував, як її потворний дух стелиться землею. Війна підповзала помалу, наче гігантська анаконда, охоплювала країну з трьох боків трьохсоттисячним ворожим військом, обставляла танками, гарматами, кораблями й літаками. Камуфльована анаконда

насувалася дедалі ближче, накопичувала ненависть, планувала атаку, непомітно перетискала кровonosні артерії і дихальні шляхи. Натомість жертва наче не помічала небезпеки. Життя не зазнавало жодних змін. Ніхто із цивільних не готувався до Широкої війни. Їм навіть ніхто не сказав, що потрібно готуватися. Такий перебіг подій страшенно драгував пастора. Невже ніхто не бачить, не розуміє, не усвідомлює?! Але навколо панував суцільний спокій. Хіба приятель Іван, офіцер-контррозвідник, нічого не коментуючи прямо, схвально відгукувався, коли пастор розповідав про бомбосховище під церквою і накопичені запаси. «Ніколи не завадить, ніколи», — казав Іван, але казав так, що пастор розумів: біда таки поруч.

Останні тижні, практично весь лютий, щонеділі пастор починав свої проповіді з прохання заpastися водою, продуктами, паливом і медикаментами. Утім, що казати про інших, коли навіть найближчі друзі та колеги раз у раз просили не звертатися в проповідях до цієї теми — парафіяни геть нічого не хотіли чути про війну. «Ніхто не вірить, розумієш? Президент сказав, що війни не буде. Міністр оборони сказав, що ударних груп противника на кордоні немає. Тобі які ще потрібні аргументи? З тебе вже починають кепкувати в місті!» Але пастор відкидав фактор віри в питанні війни і йому байдуже було до жартунів. У справах мирських він підважував і поважав лише факти. А факти аж волали про невідворотність російського вторгнення. Звісно, чув він і такі популярні розмови: «Росіяни — наші брати-слов'яни! Навіть якщо почнуть, то бомбитимуть лише військові об'єкти, нас, російськомовних мирних мешканців, ніхто не чіпатиме. І взагалі, ми не віримо, що у XXI столітті хтось може розв'язати в центрі Європи братовбивчу війну», — абсолютно серйозно стверджували деякі маріупольці.

Наче війна не тривала вже довгих вісім років. Наче Росія не анексувала Крим і частину Донбасу. І наче Каїн ніколи не вбивав Авеля, якщо вже мова зайшла про братів.

Зі сльозами на очах, згрібаючи докупи й складаючи в чорні мішки людські рештки серед згвалтованого, скаліченого міста, згадував пастор незабаром ці розмови. Його найпершим і найнадійнішим

джерелом інформації завжди були військові з «нуля», а військові казали, що Широка війна неминуха. Військові скаржилися, що їм забороняють будувати додаткові захисні споруди навколо міста, і це також, на їхню думку, свідчило про наближення війни — у військових свої, часто парадоксальні прикмети. На днях у справах притулку пастор перетнувся з людиною, наближеною до мерії, і запитав, чому міська влада не доводить до ладу бомбосховища. Голова однієї із численних громадських рад, що годувалися при міському бюджеті — чоловік у роках, заслужений і розумний, при яскравій краватці, коштовному годиннику та сивому волоссі, який починав свою блискучу кар'єру корупціонера-бюрократа ще за радянських часів, — уважно вислухав пастора й погодився зі всіма пунктами. «Ви маєте рацію, — сказав радник. — Буде війна чи ні — справді не питання віри чи невіри. Нам дійсно варто зважати на факти. Бо факти — річ конкретна. Але що ми можемо? От буквально вчора мер одного з прикордонних міст записав відеозвернення до мешканців щодо бомбосховищ і виклав у соціальні мережі. За кілька годин йому подзвонили з Офісу президента: мовляв, не сійте паніку. Довелося прибрати. Буде війна чи ні — питання незрозуміле. А от результат конфлікту з Офісом президента для мера абсолютно зрозумілий. Та й їм нагорі видніше», — закінчив радник і характерним жестом тицьнув пальцем у стелю, посилаючись на невидимих начальників. Такий собі до огиди знайомий жест бюрократа.

Останній тиждень перед Широкою війною пастор проводив у церкві багато часу. Тішився, що, коли ремонтували приміщення старого кінотеатру, на поліг, щоб одразу привели до ладу й великий підвал. Дехто з парафіян через підвищення ціни на ремонт виступав проти, але пастор зміг їх переконати, хоча незадоволені, ясна річ, залишилися. Він завжди хотів, щоб рідна, вистраждана будівля церкви мала великий сухий підвал — складати гуманітарну допомогу, продукти, реманент, інший крам для потреб релігійної громади та дитячого притулку. Тепер капелани винесли звідти зайве й перетворили приміщення на досить комфортне укриття. Розкладачки, матраци, стільці, запаси їжі та води, медикаменти — Григорій розраховував, що 70—100 людей зможуть

тут перечекати два-три тижні обстрілів і бомбардувань без виходу на поверхню. Надійність сховища не викликала сумнівів, хіба пряме влучання надпотужної бомби могло його зруйнувати. Але ж хто кидатиме на церкву бомби? Пастор уже кілька разів перераховував бутлі з водою, ящики з продуктами, аптечки — начебто він зробив усе можливе, щоб підготуватися до війни. І все ж таки щось тривожило його, точніше, не «щось», а легковажність, з якою люди ставилися до майбутньої невідворотної — жодних сумнівів Григорій на цей рахунок не мав — смертельної небезпеки.

У неділю, 20 лютого 2022 року, за три дні до того, як перші російські ракети почнуть руйнувати країну, пастор, традиційно вдягнений для недільної проповіді в чорне, стояв за кафедрою й уважно оглядав знайомі, майже рідні обличчя парафіян. Що стане з ними, коли розпочнеться війна? Скільки з них залишаться живими? Скількох покалічать, поранять, відправлять до фільтраційних таборів? Від самого Різдва пастор щонеділі подумки прощався з кожним із них і дякував за службу й дружбу. Саме після Різдва, разом зі страшним сном про російський полон і розстріл, передчуття невідворотності війни й смерті рідного міста загострилося до болю в скронях. Пастор тер пальцями голову, міряв тиск, ковтав пігулки і... намагався переконати людей. Але далеко не завжди в питаннях політики пасторське слово досягає мети. Більшість парафіян він знав багато років, а кілька людей перебували поруч із дня заснування їхньої церкви. Проте, як не дивно, до його закликів щодо заходів безпеки всі ставилися більш-менш однаково — і ті, хто долучився до церкви не так давно, і ті, хто стояв біля джерел. Готувалися лише ті, хто працювали волонтерами або військовими капеланами й бували на фронті. Більшість же парафіян вважали війну справою далекою і чужою, до якої не варто мати стосунку і яка не матиме стосунку до них. Спочатку пастор засмучувався через подібну байдужість. Думав, дається ознаки специфіка регіону, орієнтація певної кількості людей на Росію. Але, поїздивши Україною, зрозумів, що скрізь насправді є меншість, яка вивозить на собі війну, і більшість, яка від війни відсторонюється якомога далі. Хоч у Миколаєві, хоч у Харкові, хоч у Тернополі, хоч у

Чернігові чи Львові — так ведеться скрізь. І з цим нічого не вдієш, бо такою є властивість людської психіки — відсувати біду, поки та не стисла пальці в тебе на горлянці, куди подалі.

Парафіяни чекали, чим пастор розпочне сьогоднішню проповідь.

— Зазвичай недільна проповідь триває близько сорока хвилин, — сказав, привітавшись, Григорій. — І ми завжди обговорюємо важливі для нас життєві, філософські і, звісно ж, релігійні питання і спираємося на приклади з Євангелія. Сьогоднішня моя проповідь не буде винятком. Пам'ятаєте притчу про доброго самаритянина, якій ішов дорогою й побачив поранену людину?

Парафіяни згідливо закивали головами — звісно, цю притчу знав кожен.

— Тоді ви мусите пам'ятати, що в найпершу чергу зробив самаритянин...

— Перев'язав постраждалому рани! — відповіли кілька голосів із зали. — Допоміг!

— Саме так. Самаритянин надав постраждалому першу медичну допомогу, чим і врятував життя. Скажіть, якби ви опинилися на місці самаритянина, чи змогли б ви перев'язати рани так, щоб поранений не помер від втрати крові? Хто зміг би?

Парафіяни мовчали. Очевидно, поставлене під таким кутом питання про події, розказані в біблійній притчі, заскочило їх зненацька. Лише кілька рук піднялися вгору.

— Саме тому я передаю тридцять вісім хвилин своєї проповіді, що лишилися, військовому лікареві, моєму хорошому другові, який розповість, як кваліфіковано рятувати людей. Бо кожен з нас у будь-який момент може опинитися на місці самаритянина. І буде добре, якщо кожен з нас зможе виконати свою християнську місію — кваліфіковано надати першу медичну допомогу й врятувати життя. Напевне ж, той самаритянин умів це робити, бо якби не вмів, то поранений помер би від кровотечі й про це не згадали б у Біблії. Бо ця притча не тільки про готовність надати допомогу ближньому, який потрапив у біду. Ця притча — і про вміння надавати таку допомогу.

До кафедри вийшов худорлявий чоловік невеликого зросту років сорока у військовій формі, тримаючи під пахвами манекен та аптечку. Привітався, окинув уважним, гострим поглядом аудиторію — і за хвилину магічним робом цілком заволодів увагою. Лікар із таким невимушеним і непомітним професіоналізмом показував, як правильно підійти до пораненого, як накладати джгут, так переконливо й з легким гумором розповідав, як саме ставити укол або робити штучне дихання, що більшість парафіян швидко включилася в процес. В один момент біля кафедри навіть утворилася черга з охочих спробувати свої сили в накладанні джгута-турнікета на манекен. Пастор, який уже давно мав необхідні медичні навички, спостерігав за подією з першого ряду.

— Думаєш, уміння надати першу медичну допомогу замінить нам слово Боже? — жартома запитав Аркадій, його найближчий соратник. Цей середнього зросту, вайлуватий, з рідким сивим волоссям, зачесаним назад, інтелігентний пастор віком за шістдесят на фронті, на лінії вогню, миттєво перетворювався на рішучого військового капелана, який завжди приймав єдине правильне рішення. Саме тому в їхніх поїздках на «нуль» завжди командував розважливий Аркадій, а не запальний Григорій.

— Ніщо не замінить слова Божого, брате. Але, гадаю, будь-яка богоугодна справа його укріпить.

Аркадій кивнув, погоджуючись.

— На що я дуже сподіваюся — ці навички нам ніколи не знадобляться.

Завершивши в церкві, пастор із військовим лікарем Сергієм Олександровичем Біланом поїхали на позиції до Широкиного. Білан до 2014 року працював у Київському військовому шпиталі, але від початку російського вторгнення на Донбас, коли в Київ почали надходити перші важкі поранені, попросився на передову, де конче не вистачало хірургів. Білан багато кури́в (але не в пасторській машині), мав гострий зір і здатність переміщуватися тихо, наче тінь. «Виженуть із медицини — подамся в спецназ!» — жартував лікар.

— Напряму, в лоба — зі сходу та півночі — кацапи навряд чи пройдуть, — міркував уголос Білан. — Ми тут добре укріплені.

Завдяки й вашим зусиллям зокрема, хе-хе.

— Та які там зусилля, — усміхнувся пастор. — Так, викопали кілька траншей.

— Е-е-е, не скажіть! — не погодився Білан. — Траншея та окоп — то дві великі різниці!

Великих заслуг пастор у будівництві військових укріплень біля Маріуполя насправді не мав. Бо що є в пастора, окрім слова Божого та кількох синів, які можуть тримати в руках лопату й кайло? Але як з'ясувалося, щоб зрушити з місця хід локальної історії, інколи достатньо й одного пастора з шістьома синами-підлітками. Бо коли в серпні 2014 року російська регулярна армія масово перетнула кордон з Україною і почала наступ, Маріуполь, лише у червні звільнений від банд сепаратистів, завмер у тривожному очікуванні. І тоді пастор узяв кількох своїх старших синів і поїхав допомагати військовим, які довбали лопатами в степу тверду, наче бетон, і суху землю. З пастором поїхали журналісти — новина швидко розлетілася інтернетом, потрапила на центральне телебачення, і ввечері вся країна знала, що пастор Григорій Мотуз і його багатодітна родина вийшли рити окопи для захисту рідного міста. Наступного дня до пастора й синів доєдналися кілька сотень містян, а після обіду міський голова та промислові підприємства нарешті надіслали на допомогу українській армії екскаватори, бульдозери, бетонні блоки — і так за кілька тижнів постала потужна лінія оборони, яку військові потім невпинно укріплювали й вдосконалювали. І зараз лікар Білан згадав саме цей відомий епізод. Проте Григорій мав трохи інший погляд на ті гарячі дні 2014-го.

— Уявляєте, — похвалився якимось він канадському гостеві — колишньому спецназівцю, пасторові Джошуа Брауну, який привіз гуманітарну допомогу для притулку, — на копання траншей вийшло кількасот містян-добровольців!

— А скільки людей мешкає в місті? — уточнив Браун.

— Трохи більше, ніж чотириста тисяч. Можливо, навіть пів мільйона.

— Думаю, у нас, у Канаді, з такого великого міста вийшло б не менше п'ятдесяти тисяч людей. Тоді це дійсно має практичний сенс, — зауважив пастор Браун.

Тож радість Григорія від окопно-траншейної перемоги виявилася нетривалою. «Чому вийшло так мало людей на допомогу? — мучило пастора питання. — Невже їм байдужа доля міста? Особливо після квітневих і травневих подій, коли вищир “русского міра” показав себе у всій своїй жадобі до грабунків та вбивств?»

Пастор не знаходив однозначної — і гідної — відповіді.

Того ж вечора пасторові подзвонив майор Колесников із Москви, колишній політрук пожежно-військової частини, у якій Григорій колись починав строкову службу в Радянській армії. За двадцять шість років, які не бачилися, це була їхня перша розмова. Колесников тепло привітався, повідомив, що вже, слава богу, давно на пенсії — вирощує на дачі огірочки з помідорчиками, — і хриплим, наче від хвороби, голосом промовив: «Грицю, я чого дзвоню... — Колесников говорив із пастором так, наче тому й досі вісімнадцять років і він — солдат Радянської армії, а Колесников — його командир. Пастора це трохи напружило. Утім, Колесников зробив тоді для Григорія немало, та й чи варто звертати увагу на такі дрібниці? — Так-от, що дуже хотілося сказати... Напевне, ми з тобою щось неправильно весь цей час робили, якщо наші діти один проти одного зі зброєю в руках ідуть... Так це прикро, Грицю, цей поділ на країни й народи! Такий-от негарний парадоксик виходить! А колись же — пам'ятаєш?! — жили й служили всі разом, дружно, нормально, і гарно ж як служили!»

Пастор сперечатися не став, відбувся стандартними фразами: «Так, звісно, пам'ятаю. Війна нікому не потрібна...» Він чомусь уявив Колесникова (напевне, через німеччий голос) уже старим, хворим чоловіком, якого йому не захотілося засмучувати запереченнями чи дискусіями (хоча згодом пастор згадав: Колесников старший за нього максимум на десять років).

Після того знаменного серпневого дня — копання окопів — пастор щонеділі став провідувати військових. Спочатку з колегами-пасторами возили продукти, воду, ліки. Потім роззнайомились, довіри побільшало

— посерйознішали й розмови, почали спілкуватися за життя і смерть (бо смерть, що завжди тут ходить поруч, — тема дійсно серйозна). А потім Григорію та Аркадієві запропонували стати військовими капеланами. Порадилися з дружинами і в церкві й погодилися. Без зарахування до особового складу, без зарплатні; Григорій вирішив для себе самого, що буде, як він любив висловлюватися, «підтримувати руки солдатів» у міру можливостей. Прийняв військове капеланство як добровільне служіння, поклик серця. Серед рядових, сержантів та офіцерів пастор мав тепер немало приятелів, але подружився посправжньому з двома — молодим офіцером контррозвідки Іваном і от — з лікарем Сергієм Олександровичем Біланом. Лікар тепер служив у військовому шпиталі № X, розташованому майже в центрі міста, але за звичкою часто сам, а інколи разом із пастором, як сьогодні, виїжджав на «нуль».

— Атаки «в лоба» ми тут можемо відбивати досить довго, — зважував шанси на оборону міста Білан, який також тримався думки про неминучість війни. — Не зважаючи навіть на велику перевагу противника в кількості та якості озброєння. Усе тут нами пристріляно, усе заміновано... Та й як вони збираються захоплювати таке велике місто? Півмільйона мешканців, багатопверхівки, величезні заводи із системою підземних комунікацій і бомбосховищ, чималий військовий гарнізон. Буквально на днях протиповітряну оборону підсилили... Хіба знищити місто разом із мешканцями вцент. Але навряд чи на таке сьогодні навіть росіяни здатні, не Середні ж віки.

— Ви плануєте евакуювати шпиталь? — напряму запитав пастор. На відміну від лікаря, він уважав, що росіяни здатні на будь-який злочин — доля сирійського міста Алеппо, розбомбленого внівець, тому підтвердження, — але в дискусії з військовими на воєнні теми він ніколи не вступав, чого не скажеш про військових, багато з яких, особливо молодих та освічених, люблять поговорити про те, що Бога немає. — У нас є домовленість про кілька автобусів. Місце для медпрацівників та їхніх родин завжди знайдеться.

— Такого наказу немає. Узагалі ніяких наказів немає, — знизав плечима лікар. — Евакуація матиме сенс, якщо виникне загроза

оточення з південного заходу, тобто з боку Криму. Але перешийок Чонгар заміновано, там у нас серйозні фортифікаційні споруди, бойові підрозділи. Тож із Криму росіяни виходитимуть довго. І з чималими втратами. За цей час можна ціле місто евакуювати, не те що військовий шпиталь.

Настрій військових на передовій пасторові сподобався — спокійний, рішучий. Про себе він нічого такого сказати не міг: тільки на саму думку про напад росіян його трусило й кидало в піт. Що станеться з країною, коли Росія вторгнеться? Чи витримає Україна удар другої, як стверджують, за потужністю армії світу? Що станеться з містом? Із церквою? З його великою родиною? З ним? Росіяни й сепаратисти з так званих республік ненавиділи протестантських пасторів. У Слов'янську, Краматорську, інших містах тимчасово окупованого Донбасу у 2014 році протестантських пасторів викрадали, катували, розстрілювали. Натомість він не лише протестантський пастор, а й волонтер, військовий капелан, громадянин із чітко визначеною проукраїнською позицією. Тому його доля, якщо потрапить до окупації чи в полон, вбачається цілком зрозумілою. «Затишно їм зараз, напевне, — трохи заздрісно думав пастор про безтурботних людей, які й гадки не мали про скору війну. — “Знання примножують печалі”, — так точно сказано...»

І клопоти.

Останніми роками Григорій знову полюбив приїжджати на Край сам. Постояти на кручі, полежати на траві, подивитися на небо, на море, подумати, дослухаючись до хвиль і вітру. Тут, на Краю, він любить молитися, коли сходить сонце й кидає на божественно прекрасний світ перші промені. Тут молитва проникає навіть через суцільну непроглядну темряву й знаходить шлях до небес. Тут її не потрібно підштовхувати чи згадувати. Виникає, наче легкий вітерець, підхоплює думки, надає їм вольності й напрямку.

Прикутий до підлоги, Григорій шепотів заповітні слова й просив Господа про милість щонайшвидше покинути в'язницю та повернутися назад, до свого міста. Він народився в Маріуполі, мешкав у Маріуполі, батьки його прожили все життя в Маріуполі й померли в

Маріуполі, — і він також хотів прожити в Маріуполі, місті Марії, все життя, до останнього подиху.

Підлога в'язниці раптом смикнулася і повільно рушила. «Ні! — крикнув пастор. Нахилився вперед і ледь не провалився в чорне урвище, туди, де шуміли темні хвилі. — Стійте! Випустіть мене!» — та його ніхто не чув і в'язниця продовжувала рух. Пастор не міг собі дозволити покинути місто. Занадто багато обов'язків і справ чекали на нього.

«Ні!»

Він не знав, що давно вже не в Маріуполі. Не знав, що справи, які хотів залагодити за допомогою слів та ліків, залагоджено за допомогою вогню і заліза. Напружився з усіх сил, зібрав волю і спробував встати. Різко смикнув уперед тулуб, намагаючись відірвати скотч від підлоги, щоб звільнити хоча б руки. Не встиг навіть зрозуміти, що йому заважає піднятися, як сильні удари в груди й голову відкинули на підлогу.

Згори злобно шикнули: «Тихо будь, суко!»

Спалах обпік очі — і вогонь, пекучий вогонь заслав мозок.

ВОГОНЬ

Якщо довго дивитися на вогонь, то можна побачити, як язики полум'я перетворюються на силуети танцюючих людей. Їм по вісімнадцять-двадцять років, більшість — хлопці, але й дівчат достатньо для того, щоб танець запалював їхнє коло ще більше. Їх навіть можна впізнати, якщо гарно придивитися: Гриць, Сірий, Ірина, Тетяна, Баян, Диня, інші приятелі та приятельки. Пастор ясно бачить їхній енергійний, стихійний вогняний танок. Настільки ясно, наче подія відбувається прямо зараз, а не тридцять шість років тому. Для двох танцюристів сьогодні закінчується юність. Післязавтра потяг понесе Гриця і Сірого на південний схід. Юнаки й дівчата танцюють іще запальніше, і разом із тим ще яскравіше розгорається полум'я, заволодіває клітинами мозку, і з самих нутрощів огненного горна на Григорія дивляться друзі юності.

— Я не зрозумів! А де горілка?! — Сірий, міцно збитий, невисоко зросту пацанчик, засунувши руки в кишені спортивних штанів, метушливо ходить по кафе-стекляшці й позирає на куций стіл, заставлений порожніми тарілками. — Де горілка, я питаю?! — Сірий — найкращий друг Гриця із шостого класу. Хлопці мешкають в одній п'ятиповерхівці, ходили до школи в один клас, разом билися за свій район, займалися вільною боротьбою, навіть дринчик — саморобний мопед — мають один на двох. І минулого тижня у військкоматі їм обом оголосили, що строкову службу в «обмеженому контингенті радянських військ в Афганістані» вони також нестимуть разом. — Ми ж домовлялися про горілку! Де?!

— Не метушись. — Гриць піднімає край церати й показує Сірому на ящик горілки, що стоїть під столом.

Сірий сміється.

— О-о, «Столична»! Атлічна! Не наїмось, так набухаємось, еге ж? А це що? — Поряд із горілкою він бачить дві пляшки кефіру. —

Похмелятися на раночок?

— Постав, де взяв. Кефір для мене.

— Ну ти, як завжди, зі своїми приколами, еге ж?

Проводи хлопці вирішили влаштуувати теж одразу на двох. І дешевше, і друзі в них спільні, і дівчата, з якими зустрічаються, — подружки, і вдома в кожного схожі проблеми.

Проводи до армії — традиція суто радянська, але народна, оминати її ніяк не можна. За масштабами гуляння проводи поступаються хіба весіллю. Тут не дарують подарунків, натомість посеред застілля по колу пускають скляну банку (щоб усі бачили, хто скільки не пожалів), куди опускають гроші — один, три або п'ять рублів. Інколи від когось із найближчих заможних родичів, буває, покладуть десятку, не малі на ті часи гроші. Проте хлопці на десятки чи п'ятірки не розраховують: скинуться друзяки по рублю — і то добре. На ранкове пиво вистачить. Зазвичай проводи влаштовують удома в призовника, за рясно накритим наїдками та алкоголем столом. Випивають, їдять, танцюють, цілуються, кому пощастить — займаються обмеженим у часі та просторі сексом на балконі, у ванній кімнаті чи під'їзді; дівчата клянуться у вірності, хлопці обіцяють після армії одружитися, батьки й родичі нетверезо закликають достойно служити Батьківщині й не осоромити дідів, що воювали.

Але Гриць і Сірий проводи справляють у кафе. Запрошувати друзів до своїх мешкань, що батьки-алкоголіки давно перетворили на засрані халабуди, їм запаadlo. Батьків до кафе вони також, звісно, покликали, але прийдуть чи ні — питання проблемне. Батьки Гриця наразі перебувають в активній фазі запою, тому, напевне, і не пам'ятають, що син іде до війська. Батьки Сірого обіцяли прийти обов'язково, але так довго розпитували, де ж те кафе, що склалося враження — лише для того, аби потім, виправдовуючись, сказати, що не знайшли. Тож Сірий на них начебто й не чекає, але щохвилини з надією поглядає на вхідні двері. Сірий мріє, що батьки прийдуть тверезими, гарно вдягнутими, красивими — якими він їх востаннє бачив іще в глибокому дитинстві. І водночас боїться, що батьки прийдуть — такими, як є зараз: п'яними,

дурними, брудними, варнякатимуть нісенітниці. Хто захоче такого сорому?

Тож сказати сьогодні хлопцям тост про «дідів, що воювали» нікому. Молодь бухає мовчки.

— Бажаю вам, пацани, повернутися якомога скоріше! — виголошує нарешті коротку промову дрібний місцевий авторитет Баян. Сам він нещодавно повернувся з колонії. — А то якось мовчки сидимо, не людськи!

— Не треба повертатися якомога скоріше, — несподівано заперечує худий довгий лисуватий мужичок із донкіхотівською борідкою, єдиний дорослий на проводах. Це дядько Юра, який домовився про безкоштовну оренду кафе й організував горілку по собівартості. — Це ж не «зона». З армії треба повертатися вчасно. Тобто рівно за два роки — не раніше й не пізніше, живими й здоровими. А раніше звідти повертаються тільки жмурами.

Якийсь час за столом панує тиша. Компанія намагається усвідомити, що це за борзий лисий мужик, який посмів заперечити Баяну. Але, усвідомивши сенс сказаного, мовчки піднімають склянки, цокаються і випивають залпом, закушують. Закуска на столі більш ніж скромна. Дві банки солоних огірків із минулорічних запасів дядька Юри, до яких накупили в найближчому магазині того, на що вистачило грошей на решту від горілки — батонів, консервів, ліверної ковбаси — і нарубали бутербродів.

— Закушайте, закушайте, — підбадьорює дядько Юра пацанів і дівчат, — коли ще поїсте?!

Пацани похмуро позирають на нього, переглядаються, зважують, коли дядькові бити морду — зараз чи після застілля. Бо що це за проводи без бійки? Таке, і згадати нічого.

Дядько Юра — найкращий друг Гриця після Сірого. Та ні, радше, старший товариш. Вони познайомилися за побутово-сусідських обставин, коли Гриць мав два, а дядько Юра — двадцять два роки. На стук у двері малий Гриць вийшов у коридор і побачив там зеленого прибульця із жовтими колами під очима.

— Олександрівно, самогонка є? — ввічливо крикнув, похитуючись, зелений прибулець, у Грицеву квартиру, не помічаючи Гриця.

— Не, — відповів за матір малий. — Закінчилася вже.

Зелений привид повільно опустил погляд, навів різкість і крізь похмільний туман розгледів худючого малого пацана. Нахилився і простягнув велику, у чорних від роботи на заводі лініях долоню.

— Тоді будемо знайомі. Мене дядьком Юрою звати. Я — твій сусід із четвертого поверху. А ти хто?

— Гриша.

— Гриша. Григорій. Грицько, — зелений привид на диво чітко почав підбирати підходяще під свій слух та смак звучання, наче налаштовував гітару. — Гриць! «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці...» — заспівав раптом красивим баритонем, гикнув і додав, розсміявшись: — А ходи одразу до молодиці!

Так нетипова для урбаністичного півдня країни форма імені — Гриць — до нього серед родичів та друзів і приліпилася. Інші люди називали його, звісно, Гришею.

Але той день став знаменним для Гриця не тільки через нову, незвичну форму імені. З того дня зелений привид, він же дядько Юра, став його другом і янголом-годувальником. Дядько Юрко, звісно, сам також інколи бухав, але не так запійно, як Грицеві батьки та переважна більшість інших навколишніх людей. Він працював металургом, варив сталь у доменній печі, щозміни тяжко вкалував серед високих температур, тож хоч-не-хоч, а коли маєш проблеми зі здоров'ям, мушиш стримувати бажання й опиратися спокусам. Тим більше, що платили металургам тоді дуже добре. Щоб підтримувати тонус буття, дядько Юрко замість горілки вживав міцний чай — чифір, який навчився бодяжити на «зоні», де відсидів два роки по «малолетці» за крадіжку. Жартував про себе, що є чайним алкоголіком. Дружина дядька Юрка годувала малого Гриця смачним борщем і ковбасою. Їжі в них завжди вистачало. Дружина працювала на м'ясокомбінаті й крала безбожно. З нічних змін поверталася зазвичай на таксі: дотягти важкі сумки з м'ясом до тролейбусної зупинки не могла фізично.

Фактично дядько Юра був єдиною людиною, яка цікавилася справами Гриця. Дядько Юра знав, скільки разів Гриць відтискається від підлоги, регулярно запитував, чи курить, і не менш регулярно щиро дивувався, що не курить — а Гриць не курил, можливо, тільки заради цього щирого здивування дядька Юрка, бо навколо курили всі: і хлопці, і дівчата, та й сам дядько Юра постійно стирчав або біля квартирки, або на балконі залежно від пори року та стану організму й майстерно випускав у повітря клуби папіросного диму. І саме з ним Гриць зіграв свою першу шахову партію, нав'язав знаменитим і нескінченно довгим протистоянням двох «К» — Карпова й Каспарова — на першість світу. І вболівали вони, само собою, на відміну від більшості, за молодого й жвавого Каспарова, а не за холодного, як камбала з морозилки, і млявого, як Політбюро Компартії СРСР, Карпова (вони так і прозвали його між собою — Камбалов).

Надалі життя то розводило їх, то знову зводило, але ось уже двадцять років дядько Юрко — хоча тепер уже Юрій Васильович — служив із Григорієм в одній церкві й був допомогою у всіх важливих справах. Людиною, на яку завжди можна покластися. І зараз пастор також упевнений, що Юрій Васильович не підведе й вивезе його родину з-під обстрілів, диму й вогню, який незабаром охопить Європу, вивезе хоч на літаку, хоч на повітряній кулі кудись далі, у безпечне місце, хоч на далекі острови, хоч на край світу. Якщо, звісно, таке місце ще залишиться на Землі на той момент. Пастор уявляє Юрія Васильовича, який керує гігантською повітряною кулею, в шоломі, окулярах, рукавицях та костюмі перших авіаторів. Як завжди, зосередженого, серйозного, схудлого після останньої операції на шлунку, але природно спокійного, позитивного, обов'язково — і в горах, і на морі, і взимку, і влітку, і на велосипеді, і в автобусі, і в кошику повітряної кулі також — із кефіром у термосі. Дивно, але дядько Юрко — єдиний, кого пастор зараз може відтворити в уяві. Усі інші обличчя — навіть дружини й дітей — згорають, не встигнувши зібратися до купи, у великому кошику під повітряною кулею, у розпаленому мозку. Пастор не непритомніє і не відчуває болю; він спить — і не спить одночасно; думки перетікають у пекучі, наче лава, спогади то неймовірно

вузькими коридорчиками, то заплутаними лабіринтами, то викочуються на широкі, гарно освітлені проспекти, що раптом закінчуються глухими кутами, де на спогади очікують зграї голодних бродячих псів, яких завжди багато в зруйнованих війною містах. Тепер-то йому зрозуміло, що він у потягу й лежить на підлозі в закритому наглухо купе-камері. І щось зовсім інше, але ніяк не скотч, яким його скрутили «козачки» чоботаря, заважає встати. «Тихо-будь-суко-тихо-будь-суко-тихо-будь-суко...» — стукають колеса по рейках, наче магічне заклинання, яке зачарувало все навколо, і віддають болем під ребра.

— Міг би ти на своїх проводах і випити, — докоряє Ірина, можна сказати, дівчина Гриця. А можна так і не говорити, бо їхні стосунки настільки нез'ясовані й туманні, що молоді люди й самі не можуть дати відповідь, хто вони одне одному.

— У мене завтра гра.

— Яка ще гра? Ти до армії йдеш! Це ж проводи! На проводах гуляти треба! Як в останній раз! А ти свій кефірчик сьорбаєш! — Ірині якщо не соромно за Гриця перед подругами й друзями, то ніяково — точно. Пити кефір на власних проводах до армії — позорняк на весь райончик.

Грицеві, щоправда, байдуже. Він радше з тривогою думає про найближче майбутнє — за межами дому, райончику, міста. Раніше, коли ходив на проводи до старшаків, не сильно переймався назвою — ну, проводи й проводи, проводжають до армії пацанів, нормально. Але минулоріч навесні, коли з батьками їздили на Великдень до родичів на Слобожанщину відвідати могилку прабабці Марії, дізнався, що й ця традиція — відвідування могил померлих родичів — також має назву «проводи». А ще — «гробки». І в цьому дивному похмурому збігу назв народних традицій — старої та нової — майбутня служба в Афгані дуже резонує. Кілька знайомих старших хлопців повернулися звідти в цинкових гробах, а дехто зник назавжди — чи в душманському полоні, чи згинув безвісти серед гір — невідомо.

Смерті Гриць не боїться. Комуś дається талант гарно малювати, комуś — розв'язувати складні математичні задачі, а йому дано від

народження не боятися смерті. Трапилось у Грицевому бурхливому вуличному підлітковому житті кілька таких критичних ситуацій, щоб він міг зафіксувати й осмислити цей факт. Але помирати в Афганістані Гриць точно не бажає. Кабул, Герат, Кандагар — чужі назви чужої країни. Що взагалі знають пересічні громадяни Радянського Союзу про Афган, окрім інформації з передовиць газети «Правда» та довгих нічних черг по масло та інший продовольчий дефіцит, який виник через цю війну? Утім, який він має вибір? Утекти? Але куди? Однак піймають, не таких ловили. Прикинутися психічно хворим, неповносправним? Не повірять. Та й не личить виглядати боягузом в очах товаришів. Ось вони сидять за обдертим довгим столом, накритим пошарпаною клейонкою: вдягнуті, хто як зміг на останні батьківські грошенята, з модною для Маріуполя 1986 року, та й усіх наступних років, зачіскою — короткою спортивною «боксеркою». У багатьох пацанів на руках набиті татухи — «персні», «один злодій у кімнаті», «люблю тихо красти», церковні бані та інші — встигли вже відсидіти у свої шістнадцять-двадцять на малолітній «зоні» за крадіжки або наркотики, пограбування чи викрадення автомобіля. Дівчата веселі, жваві, розбитні, теж можуть вмазати в морду, якщо потрібно; з яскравим макіяжем і пластмасовою біжутерією, з хімічними завивками замість зачісок і посіченим перекисом водню блідим ламким солом'яним волоссям. Майже всі його друзі, незважаючи на юний вік, сьорбнули життєвого горя; зате кожен — зі своїми поняттями, зі своєю гордістю і розумінням справедливості. Ці люди не звикли вмикати задню. І він, Гриць, не вмикатиме. Афган — так Афган. Прорвемося.

— Випий, — наполягає Іра, цілуючи палко в губи. — Чим ти кращий за інших? До біса футбол!

Кращий? Гриць ніколи не розглядав себе під таким кутом. Зовні він мало чим відрізняється від своїх друзів, серед яких вистачає міцних і фізично сильних. І батьки в них практично з одного соціального прошарку — або пролетаріат, або дрібні службовці, і бухають однаково. Та й захоплення має, як і більшість пацанів: спорт, риболовля, пісні під гітару. Так що тут усе рівненько, усе чітко, як і

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ